

лабораторіях географічного факультету, що слугувало основою для видання низки збірників, таких як: «Матеріали комплексної експедиції з вивчення природних умов і ресурсів Українських Карпат і Прикарпаття», «Наукові записки Чернівецького університету (секція геологічних та географічних наук)», «Наукові щорічники» тощо.

Започатковані наукові дослідження на Прикарпатті мали своє подальше продовження. Так, вже наприкінці 50-х років з ініціативи кафедри економічної географії відбулася перша міжвузівська нарада-конференція з вивчення перспектив розвитку продуктивних сил Чернівецької, Івано-Франківської, Дрогобицької і Закарпатської областей та методи економіко-географічних досліджень господарства. В цей же час проведено міжвузівську конференцію, присвячену проблемам кліматичних і водних ресурсів Українських Карпат [1].

ЛІТЕРАТУРА

1. Джаман В., Жупанський Я., Кілінська К., Руденко В. До питання про розвиток географічної думки в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – Випуск 5 (1). – С. 15-17.

2. Отчет докладов научных работников ЧГУ, представленных на первую межобластную конференцию. – Державний архів Чернівецької області – Ф.82. – Оп.4. – Спр.196. Арк. 1-12.

3. Отчет кафедры физической географии. – Державний архів Чернівецької області – Ф.82. – Оп.4. – Спр.31.

4. Тематические карточки научно-исследовательской работы географического факультета на 1946 – 1950 год. – Державний архів Чернівецької області – Ф.82. – Оп.4. – Спр.16.

УДК 930 / 591.09

ДО ІСТОРІЇ ЗООГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЛТАВЩИНИ

Рогожа М.М., канд. іст. наук, доцент

(Державний економіко-технологічний університет транспорту)

В статье рассмотрена история становления и развития зоогеографических исследований, проведенных на территории Полтавщины, и их особенности. Показана роль полтавских и других ученых-естествоиспытателей в этих исследованиях и их вклад в изучение хребтных животных региона, круг их научных интересов.

The article is focused on the history of formation and development of zoogeographical researches at the Poltava region. The role of scientists from Poltava and other areas in these researches is outlined. Contribution of these scientists in the investigation of Poltava region vertebrates and their fields of scientific interests are marked.

Уже зараз у природі відбуваються колосальні зміни, викликані антропогенним фактором. Тому дослідження цілісних природних комплексів наземних хребтних, особливостей їх існування в умовах посилення господарсь-

кої діяльності та очікуваних незворотних змін кліматичних факторів набуває особливого значення.

Полтавська область також має потужний господарський комплекс. Особливо інтенсивно розвивається його гірничо-

видобувна галузь, тому дослідження фауни наземних хребетних, особливостей їх поширення, зокрема, в тих частинах території області, які найбільш інтенсивно використовуються у виробничо-господарській діяльності, безумовно актуалізована і необхідна.

За сучасним зоогеографічним районуванням території України Полтавська область віднесена (Булахов, 1990) до лісостепового округу Європейської підобласті Палеарктичної області з властивим їй зоогеографічним комплексом [1]. Це не єдина й остаточна система зоогеографічного районування. Оскільки вже декілька вчених пропонували схеми зоогеографічного районування території України, то це питання також має свою історію. Ще 1844 року проф. Блазіус вніс свої пропозиції щодо зоогеографічного районування території України. Пропонували свої варіанти поділу території М.О. Мензбір (1882, 1934), О.М. Нікольський (1905, 1915, 1916), О.О. Браунер (1906, 1907, 1923), М.В. Шарлемань (1926, 1937) [2]. Можна припустити, що визначення місця знаходження Полтавської області у зоогеографічному районуванні України спричинене різними чинниками. З одного боку, наявні фауністичні і зоогеографічні дані та їх характер сприяли їх узагальненню та появі нового в осмисленні результатів частиною зоологів (Сомов, 1897; Нікольський, 1902, 1905). З іншого боку, визначення зоогеографічного статусу території стимулювало подальші дослідження не тільки окремих груп тварин, а й окремих видів, можливо, найбільш характерних для неї (Гавриленко, 1926 [3]; Буддовський, 1927 [4]; Шарлемань, 1937 [5]; Іваненко, 1956 [6]).

Зазначимо, що вивчення тваринного світу Полтавщини, особливостей його

формування та поширення, розпочалося ще у другій половині XVII ст. Спочатку цей процес проходив на описовому рівні, коли згадувані території

після 1775 року перейшли у безпосереднє володіння землевласників. Вони, вступаючи у володіння наділеними чи придбаними землями, проводили їх опис із зазначенням меж, тому разом з описом територій, наводили відомості й про представників тваринного світу. Цю думку наводить видатний український історик XVIII ст. С. Величко у своєму «Літописі», що стосувався, зокре-

ма, й опису територій і земель Полтавського, Миргородського, Лубенського та інших полків, що пізніше ввійшли до Полтавської губернії, а згодом і Полтавської області [7].

Одним з перших автохтонних вищих навчальних закладів України вважається Києво-Могилянська академія, започаткована в 1631 році. Цілком очевидно, що академічні наставники, забезпечуючи належний рівень підготовки вихованців, крім іншого, вивчали й описували тваринний і рослинний світ українських земель. Однак нам не вдалося знайти спеціальних досліджень, що стосувалися б опису тваринного світу України, проведених тогочасними викладачами академії. Як вбачається, дослідження природоописної та природознавчої діяльності Києво-Могилянської академії, яка могла дати оригінальні матеріали про представників тваринного світу того часу, відсутні, оскільки не виявлено публікацій щодо цього напряму її діяльності. Рівною мірою це стосується й Острозької академії. Припускаємо, що проблематика вивчення природо-дослідницької та природоописної діяльності викладачів тогочасної академії залишилася на межі

наукових інтересів вчених-гуманітаріїв та природодослідників. Очевидно, історія природничих досліджень викладачів (можливо, й спудеїв) ще чекає свого дослідника.

Пізніше, з появою на території України перших класичних університетів, питання опису територій і, в т. ч., тваринного світу, характерного для них, у зв'язку зі створенням природничих відділень фізико-математичних факультетів Харківського (1805), Київського (1834) та Новоросійського (Одеса) (1865) університетів, буди поставлені на наукову основу.

Саме вченими цих університетів якраз і проводився опис і дослідження краю та складових частин (флори та фауни) його цілісного природного комплексу. Без сумніву, наукові поїздки відомого зоолога, професора Київського університету К.Ф. Кесслера [8] дозволили йому підготувати «Природничу історію губерній Київського учбового округу», шість видань якої вийшли протягом 1851-1856 років. Ці поїздки були проведені вченим з метою вивчення тваринного світу Київського учбового округу (до нього входили території сучасних Київської, Чернігівської, Вінницької та Полтавської областей). Всього було описано 62 види тварин. Уявляється, що такого роду діяльність К.Ф. Кесслера заклала основи опису хребетних тварин територій сучасної України, в т.ч., й Полтавської області. Крім того, це були перші крупні дослідження К.Ф. Кесслера, їх опублікування зробило його ім'я відомим у середовищі колег-зоологів.

Наукові розвідки професора Харківського університету О.В. Черная, проведені в 1848, 1849р. в ході експедицій з питань орніто- та теріофауни зробили істотний внесок у справу вивчення тварин [9]. Вченим була підготовлена ґрунтовна «Фауна Харківської губернії і прилеглих до неї місць». Всього було описано 53 види хребетних тва-

рин. В згаданій роботі використано також матеріали дослідження тварин, яких знайшли в південному сході Полтавщини (нинішні Чутівський, Машівський, Карлівський райони). Крім того, О.В. Чернаям започатковано формування системних досліджень тваринного світу Харківської губернії, Слобожанщини та південно-західної частини Росії.

Бачиться, що наукові праці цих та інших вчених-природодослідників (Сомов, 1897; Браунер, 1894, 1899; Вальх, 1903) стали тією основою, завдяки якій виникла і формувалася потреба у наступних, можливо, більш детальних дослідженнях окремих територій. Крім того, можемо зробити припущення, що наступні покоління природодослідників, відштовхуючись від результатів попередників, часом здобували результати, які заперечували чи уточнили ті, що були раніше отримані (Сомов, 1897). Зокрема, вчений у своїй капітальній монографії «Орнітологічна фауна Харківської губернії» зробив низку посилянь стосовно орнітологічних досліджень М.О. Зарудного у долині річки Орчик та прилеглої степу (1892), провів порівняльні уточнення стосовно видового складу птахів. Порівняльний аналіз орнітофауни та ареалу її поширення становив істотний інтерес для розуміння зоогеографічного поширення птахів Полтавщини.

Одночасно продовжувалися дослідження загальнотеоретичних проблем зоогеографічної науки. Так, частина вчених вважала, що в природний комплекс тварин варто виділити переважну більшість тварин, які мешкають на цій території, їх варто розуміти як фауну певної території (Мензбір, 1903, Сушкін, 1925). На противагу їм інші вчені (Ортман, Якобі, 1909) вказували на неможливість такого поділу, оскільки різні тварини мають різну здатність до розселення, тому варто, на їх думку, зоогеографічне районування суші та моря проводити для кожного класу тварин окремо.

Однак, саме польові дослідження хребетних тварин давали багатий матеріал для узагальнень. Тому експедиційні дослідження, здебільшого загального характеру, велися практично постійно. Так, за підсумками роботи експедиції В.В. Докучаєва (1894-1896), спорядженої Лісовим департаментом Міністерства землеробства та державного майна, зоологом О.О. Силантьєвим (1898) було опубліковане спеціальне дослідження про тваринний світ вивчених територій Полтавської губернії та дано опис видового складу й ареали поширення видів.

Уже за радянської доби перспективні напрями зоологічних досліджень території Полтавської області, поряд з іншими вченими, визначали науковці кафедри зоології природничого факультету місцевого педагогічного інституту: професори О.Т. Булдовський, І.І. Мазепа, М.Я. Токовий, С.Ю. Пучковський, І.Д. Іваненко, а також кандидати наук М.І. Гавриленко, М.І. Петрик, Б.Р. Пилявський, В.Г. Надворний, М.Т. Шевченко, А.М. Вовк, М.О. Северченко, Н.Ф. Шибігченко, І.Б. Люрин, В.Є. Скляр [10].

Цілком зрозуміло, що вітчизняна зоологічна наука у 20-х рр. ХХ ст. переживала структурно-якісний і, закономірно, кількісний дефіцит. Це, на нашу думку, можна пояснити тим, що в цей період була порушена вироблена і випробувана часом структура державних наукових установ та супутніх їм громадських наукових організацій. Втрата значної частини наукових кадрів, вилучення їх іншої частини з процесу активних польових досліджень, посилена увага до науковців та їх діяльності з боку відповідних органів, особливо до тих вчених, які отримали освіту та наукові звання до 1917 року, характерні для вказаного часу.

Дослідження тенденцій і закономірностей становлення зоологічної географії (зоогеографії) дозволило констатувати загальні та часткові особливості. На думку дослідника історії природни-

чих наук В.О. Єсакова (1987) [11], у природознавстві кінця ХІХ – початку ХХ століть розвивалися тенденції виокремлення спеціальних напрямів досліджень, які пізніше сформувалися як окремі галузі знання в науці. Для ілюстрування нагадаємо, що частина вчених вважали (Абрикосов, Беккер, 1961): в зоологічній науці формувалися напрями досліджень за ознакою вивчення окремих сторін життя тварин, тому сюди вченими було віднесено, серед інших зоологічних наук і зоогеографію, яка опирається на фауністику і систематику. Поряд з цим в середині зоологічної науки виділилася ціла низка наук, які вивчають окремі, найбільші групи тварин. Сюди віднесено ті науки, що вивчають, зокрема, хребетних тварин: іхтіологію, герпетологію, орнітологію та теріологію (маммологію). Така система зоологічних наук принципова для розуміння системності досліджень та формування цілісного уявлення про тваринний світ відповідних територій.

Тому публікації з питань історії науки, зокрема, біологічної, виокремили з масиву наявних матеріалів дві зустрічні тенденції: перша стосується продовження дослідження вченими історії подій, подієвої історії, що торкаюся певних наукових досліджень; друга проявляється останнім часом все частіше і торкається історії людей, історія науки, таким чином стає антропоцентричною (Калакура, 2007). Однак такого роду внутрішнє протиріччя, що існує і також є логічним, переконує нас у тому, що його наявність за внутрішньою сутністю є основою для подальшого розвитку.

Нами вбачається певна закономірність у тому, що регіональні дослідження творили, при систематизації за певними ознаками отриманих даних, відповідну систему результатів, яка в кінцевому результаті ставала знаком достатньо повного дослідження території у зоогеографічному відношенні. Свідченням тому є ситуація із зоогеог-

рафічною орнітологією Полтавської губернії (пізніше – Полтавської області). В галузі орнітології тривалий час працював відомий полтавський зоолог-орнітолог та зоогеограф М.І. Гавриленко. В наступному часі матеріали з дослідження ним орнітофауни Полтавщини були використані О.Б. Кістяківським для зведення з орнітології та підготовки ґрунтового «Посібника з зоогеографії» [12], перевиданого у 1968 році, що стало свідченням актуальності досліджень зоогеографічного характеру та розширило тогочасні уявлення про фауну різних частин земної поверхні.

Згадувана нами історик зоологічної науки Хохлова (1998), досліджуючи питання життя та наукової діяльності українського вченого – зоолога М.В. Шарлеманя, відзначила, що питання становлення та розвитку української зоогеографії продовжують залишатися малодослідженими.

Уявляється, що таке твердження є певною мірою категоричним, оскільки останнім часом з'явилася низка публікацій з історії біологічної науки та її певних напрямів, автори дослідили історію життєвого шляху та наукової діяльності видатних вчених-зоологів, коло наукових інтересів яких торкалося й зоогеографічної науки. Проведено дослідження життєвого шляху та наукової діяльності цілої низки вчених-природодослідників, які в своїх фауністичних дослідженнях різною мірою торкалися й питань зоогеографічних. Мова йде про життєвий шлях та наукову діяльність П.М. Бучинського (1852-1927), О.М. Нікольського (1858-1942), М.О. Зарудного (1859-1919), І.І. Пузанова (1885-1971), М.В. Шарлеманя (1887-1970) та інших. Так, протягом 2005-2007 років вийшло декілька публікацій, що стосувалися висвітлення різних аспектів діяльності видатного українського зоолога й природодослідника, академіка УАН О.М. Нікольського.

Одним з найважливіших напрямів його діяльності стали зоогеог-

рафічні дослідження та формування, після переходу на роботу в 1903 році до місцевого університету, Харківської школи зоогеографів. П.П. Сушкін (1868-1928), який змінив О.М. Нікольського на завідуванні кафедрою хребетних Харківського університету, продовжив розпочаті останнім перспективні територіальні фауністичні дослідження. Варто припустити, що викладацька робота останніх у Харківському університеті на початку ХХ століття сприяла формуванню у їхніх студентів сталих зоогеографічних уподобань. Яскравий приклад тому – наступна діяльність полтавського зоолога-орнітолога М.І. Гавриленка, вихованця цього університету, який 1912 року вступив навчатися на природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету.

Аналіз наукових праць М.І. Гавриленка з питань вивчення птахів Полтавщини виявив потужний спектр наукових інтересів вченого. Вони стосувалися й земноводних, плазунів, ссавців. Це засвідчив опублікований у матеріалах Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції «Проблеми відтворення та охорони біорізноманіття України» (Полтава, 2004), бібліографічний список робіт М.І. Гавриленка із зоології (Слюсар, 2004) [13].

Професор О.Т. Булдовський, який працював у Полтавському ІНО, поряд з викладацькою діяльністю, займався дослідженням планктону р. Ворскла, починаючи з початку 20-х років ХХ століття [14]. Його заняття гідробіологією та альгологією уявляються цілком зрозумілими, судячи зі списку літератури, яку використано для статті (39 джерел, з них 22 стосуються фауни прісноводної). Імовірно припустити, що на той час з міркувань суспільно-політичних припало посилення інтересу до фауни прісноводних безхребетних, як кормової бази найперше риб.

Виявлена публікація вченого «Гурток учителів трудових шкіл при лабораторії методики природознавства в Педвузах» розширює межі наших уявлень про коло наукових інтересів ученого. Починаючи від 1923 року, Булдовський організував роботу такого гуртка і поставив перед гуртківцями такі цілі: 1) вивчення нових методів роботи з викладання природознавства; 2) вивчення практики шкільного природознавства з детальним розробленням певної теми; 3) поповнення нових знань з біологічних дисциплін. З погляду постіндустріального суспільства такого роду рекомендації бачаться слушними, оскільки значна частина дітей відлучена від спілкування з живою природою, а вчений популяризував активно-дослідницьку діяльність учнів та їх вчителів [15].

Доктор біологічних наук, професор І.Д. Іваненко очолював кафедру зоології Полтавського педінституту протягом 1962-1974 років. Професора І.Д. Іваненка можна вважати представником еколого-морфологічного напрямку в зоології, оскільки основним напрямом наукових інтересів вченого тривалий час були морфологічні дослідження хребтних тварин. Як відомо, екологічний напрям в питаннях вивчення тварин у їх природному середовищі було запропоновано відомим зоологом Д.М. Кашкаровим (1878-1941), який першим (1937) у колишньому СРСР розпочав викладання студентам курсу екології тварин. Однак потрібно уточнити, що першим вітчизняним вченим, хто розпочав розроблення теоретичних питань зоогеографії з позицій впливу екологічних факторів, став відомий зоолог і дослідник М.О. Северцов (1827-1885). У його праці «Про періодичні явища в житті звірів, птахів, гадів і риб Воронежської губернії» (1855) було дано загальне окреслення впливу екологічних факторів. Дві його значні наукові праці «Вертикальне і горизонтальне поширення туркестанських тварин» (1871) та піз-

ніша «Про зоологічні (переважно орнітологічні) області позатропічних частин нашого материка» (1877) ґрунтовані на сучасному розподілі тварин за ландшафтними зонами, тому зоогеографічне районування стало базованим на цій основі. Без сумніву, пізніші зоогеографи розуміли, що лише поєднання екологічного та історичного підходів до розвитку зоогеографії та розв'язання виниклих проблем забезпечить її подальший розвиток.

Відзначимо, що пропозицію щодо посилення еколого-морфологічних досліджень представників тваринного світу внесла Третя екологічна конференція (3-10 грудня 1956 року, м. Київ). Відповідно до її рекомендацій частина вчених розпочали екологічне та еколого-морфологічне вивчення хребтних тварин. Професор І.Д. Іваненко підготував ґрунтовну монографію «Постнатальний розвиток кабана у зв'язку з умовами зовнішнього середовища» (1956), в котрій достатньо детально розглянув розвиток, екологію та морфологію виду кабан (*Sus scrofa felus Gmel.*) в залежності від ареалу та географічної зони поширення тварин [16].

Найбільшу частину обсягу монографії зайняли питання екології кабана. Відповідно до цього, вплив чинників живлення на морфологічні ознаки та якості присутній та вказує на пристосування до живлення підземними кормами. Вирішальну роль для живлення має форма голови, цілком підпорядкована ідеї добування їжі через риття ґрунту. Трофічні зв'язки виду залежать від його географічного поширення.

Розмноження в біотопах існування виду також регулюється факторами зовнішнього середовища, а потім уже вродженими задатками. Тут вчений вводить до наукового обігу нове поняття «адаптації розмноження», до яких відніс: 1) посилення життєздатності потомства; 2) збільшення чисельності приплоду; 3) забезпечення виживання

поросят у перший період постнатального розвитку.

Ця робота І.Д. Іваненка бачиться складовою частиною розвитку екологічної зоогеографії в нових умовах. Якраз доречно нагадати, що на перетині інтересів екології та зоогеографії постало уявлення про екологічну зоогеографію – науку, що вивчає закономірності поширення тварин залежно від умов оточуючого середовища.

Оцінка зоогеографічних досліджень Полтавщини буде не повною без залучення матеріалів дослідницької діяльності відомого орнітолога М.О. Зарудного (1859-1919) [17]. Йому належить одне з ранніх орнітологічних досліджень у південній частині краю: «Птахи долини р. Орчика і навколишнього степу» (1892). Якраз М.О. Зарудний долучився до питання дослідження птахів р. Орчик, яка ніби виокремлює лісостеп Полтавщини серед степу Дніпропетровщини. Відповідно, орнітофауни цього регіону властива низка специфічних особливостей, яка дозволила вченому зробити висновок не тільки про особливості видового складу та його формування, а й про морфологію птахів, фауністичні та систематизаційні аспекти цього ареалу. Більше того, у самій назві наукової праці уже було закладено умови наступного географічного районування території України. Крім того, в 1911 році М.О. Зарудний ще раз повернувся до питання поширення та чисельності особин окремих видів птахів, зокрема, тонкодзьобої очеретянки (*Luscinola melanopogon*). Пізніше результати цього дослідження було використано зоологом В. Г. Грищенком (1998) для формування пропозицій щодо збереження цього виду та можливого занесення його до Червоної книги України [18]. Нагадаємо також, що на результати, отримані М.О. Зарудним, посилалися й інші дослідники природи краю, наприклад, харківський орнітолог М.М. Сомов.

Діяльність вчених-зоологів Полтавської області з питань дослідження фауни наземних тварин, вивчення анатомо-морфологічних, фізіологічних та екологічних особливостей, закономірностей їх поширення на території області має перспективне значення в умовах прогресуючого антропогенного навантаження, оскільки результати попередніх наукових досліджень фіксують стан фауни у кожний конкретний період, що може виявитися еталоном при відтворенні попереднього фауністичного комплексу, до чого ми, очевидно, змушені будемо долучатися.

У підсумку маємо зазначити, що регіональні зоогеографічні дослідження, що велися місцевими професійними вченими-зоологами та аматорами-природодослідниками стали необхідною умовою найбільш повного та різностороннього вивчення тваринного світу окремих територій.

На основі результатів детально досліджених окремих видів тварин – представників класів хребетних та вивчення представників окремих таксономічних одиниць, найбільш характерних для досліджуваних територій, було зібрано повні відомості про цілісні тваринні комплекси досліджуваних територій, що в кінцевому результаті дало змогу сформулювати уявлення та отримати знання про поширення хребетних тварин регіону, тобто знати зоогеографію Полтавщини. Здобуті знання істотно поповнили відомості про фауну як історично сформований комплекс хребетних тварин, їх середовище існування в контексті його геохронологічного формування. Крім того, ці знання мали значення для систематики в частині більш глибокого розуміння законів поширення хребетних тварин в таксонах (систематичних групах) та їх визначення на основі критеріїв виду.

Цілісний комплекс хребетних тварин Полтавщини та особливості його розміщення в регіоні, що раніше послі-

довно вивчався вченими-природодослідниками, зайняв собою, без сумніву, своє, властиве лише йому, місце у фауністиці України, оскільки склався не тільки завдяки видам, що постійно існували на цій території (аборигенам), а й видам, що проникли з лісової чи степової частин території України (мігрантам). Розуміння історії заселення території краю відповідними видами тварин, закономірностей такого заселення, без сумніву, є явищем необхідним та обумовленим цілісним сприйняттям зоогеографічної науки. Підкреслимо, що природний комплекс хребетних є динамічною сутністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булахов В.М. и др. Зоогеографические особенности фауны Украины. Учеб. Пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1990. – 72 с.
2. Хохлова О.М. М.В. Шарлемань. Життєвий шлях. Наукова спадщина. – Полтава. – 1998. – 160 с.
3. Гавриленко М.І. (1889 – 1971). Матеріали до біографії відомого вченого-орнітолога, краєзнавця і педагога. Зібрав і впорядкував П. Ротач. – Полтава: Верстка, 2004. – 86 с.
4. Булдовський О.Т. Гурток учителів трудових шкіл при лабораторії методики природознавства в Педвузах. Записки Полтавського ІНО. Т.4., Полтава, 1927. – С. 109-114.
5. Шарлемань М.В. Зоогеографія УРСР. Матеріали вивчення географічного поширення наземних хребетних УРСР. – К, 1937. – 235 с., вкл. л. іл.
6. Гавриленко М.І. Два маловідомих звірі для Полтавщини//Наук. зап. Полт. держ. пед. ін-ту (Природ. серія). – К., Радянська школа, 1954. -Т.7. – С. 63-69.
7. Величко Самійло. Літопис/ Упор. В. Шевчук. – К.:«Дніпро», 1991. – 1112 с.
8. Кесслер К.Ф. Естественная история губерний Киевского учебного округа (выпуск I – VI, 1850 – 1856).
9. Чернай А.В. Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест, составленная преимущественно по наблюдениям, сделанным во время ученой экспедиции, совершенной в 1848-1849 годах проф. А. Чернаем. Выпуск II. Фауна млекопитающих и птиц. – Харьков, университетская типография, 1853. – 44 с.
10. Интернет-адреса: nature@pdpri.poltava.ua
11. Есаков В.А. Теоретические проблемы физической географии в России (XX – начало XXвв.). – М.: Наука, 1987. – 207 с.
12. Кістяківський О.Б., Корнев О.П. Посібник з зоогеографії. – К.: Рад. школа, 1968. – 131 с.
13. Слюсар М.В. Зоологічна спадщина М.І. Гавриленка. Матеріали Всеукр. науково-практичної конференції «Проблеми відтворення та охорони біорізноманіття України». – Полтава, 2004. – С. 15-19.
14. Булдовський О.Т. Матеріали до фауни р. Ворскла та її околиць/ Записки Полтавського ІНО. Т.4., Полтава, 1927. – С. 100-109.
15. Булдовський О.Т. Гурток учителів трудових шкіл при лабораторії методики природознавства в Педвузах/ Записки Полтавського ІНО. Т.4., Полтава, 1927. – С. 109-114.
16. Іваненко І.Д. Постнатальное развитие кабана в связи с условиями внешней среды. – Душанбе, 1956. – 232 с.
17. Бобринський Н.А. Н.А. Зарудный: зоолог и путешественник (1859-1919). – М., 1940. – 72 с.
18. Грищенко В.М. Про занесення нових видів птахів до Червоної книги України. – Беркут, Т. 7, Вип. 1-2, 1998. – С. 94-103.